

Örökség és divat

Nemzeti jelleget kifejező díszítőtechnikák a 21. századi magyar
divatiparban

(OTDK dolgozat)

Jelige: Rteológia

LEZÁRVA:

2023. JANUÁR

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	1
I. Az örökségdivat története	3
I.1. Előzmények: a rendi nemzettudat és annak leglátványosabb kifejezőeszköze.....	3
I.2. Az örökségdivat kezdete: a reformkor	6
I.2.1. A nemzeti romantika szülte európai divatmozgalmak.....	7
I.2.2. Elképzelések az újragondolt nemzeti viselet megalkotására	8
I.3. A megszülető örökségdivat	10
I.3.1. A reformkor és az 1860-as évek	10
I.3.2. A századforduló.....	12
I.3.3. Tüdős Klára munkássága és a 30-as évek ruhamozgalma.....	13
I.3.4. A szocializmus alatt.....	17
I.3.5. Az ezredvég üzenete	19
II. Örökségdivat ma	22
II.1. Stílus és tradíció: Hampel Katalin	22
II.2. Divattervezőnek lenni megköveteli az elhivatottságot: By me.....	25
II.3. „Örökkék ég a felhők mögött”: Örökkék/Everblue	27
Összegzés	30
Bibliográfia.....	33

Bevezetés

„Legyen már köztünk valahára magyar divat!”¹ – hangzott a sóhaj egy 1844-es divatlap hasábjain. A vágy azóta is töretlen. Mintegy százhetven évvel később, Magyarország vezető online divat és stílus magazinja, a FashionTime hasonló gondolatokat fogalmazott meg a *Gombold újra! Divat a magyar* megnevezést viselő divatesemény kapcsán: „...szívből szeretnénk, ha a Magyar a divat! jelszót olvashatnánk hamarosan óriásplakátokon.”²

Érdeemes azonban feltenni a kérdést, hogy mit is takar valójában a „magyar divat” fogalma. Ugyanazt értették rajta a reformkorban mint napjainkban? Egyáltalán mitől nevezhető egy divat magyarnak? Milyen kritériumoknak kell ehhez megfelelnie? Nagyon izgalmas és összetett a kérdés, ami már az 1800-as évek eleje óta – amikortól a tudatos magyar divattervezés történetét lehet datálni –, hol erősebben, hol szinte észrevehetetlenül, de folyamatosan jelen van a nemzet életében a divat, a kultúra és a politika határterületén.

Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy megpróbálok valamilyen választ találni ezekre a kérdésekre. Ahhoz, hogy el tudjak igazodni ebben a szerteágazó témában, kijelöltem magamnak egy lehetséges megközelítést Tüdös Klára³ gondolatai nyomán. A neves divattervező azt vallotta, hogy „a ruha vagy anyagban, vagy vonalban, vagy dekorációban legyen magyaros, de sohase mindháromban egyszerre.”⁴ Ennek alapján én az elkészült divattermékek dekorációit, azoknak is a technológiai sajátosságait választottam szempontnak: a magyar nemzeti karaktert kifejező díszítőtechnikák használatát, megjelenési formáit vizsgálom jelen korunk divatiparában. Azért döntöttem úgy, hogy a dekoráción belül kiemelten a készítőtechnológiára szeretnék összpontosítani, mert egy-egy adott technológiához sokkal szorosabban kapcsolódik a hagyományos motívumvilág használata, mint egy motívumhoz az eredeti technológia. Ezért jóval inkább fennáll a veszélye annak, hogy a technológiai örökség hamarabb eltűnik, mint egy-egy hagyományos motívum, amit sokkal könnyebb modern technológiával adaptálva megőrizni. A másik szűkítési szempont, hogy csak a felnőtt női

¹ Pesti Divatlap, 1844. 19. sz. 96.

² http://www.fashiontime.hu/divatbemutatok/20110509_gomboljuk_ujra_hiszen_divat_a_magyar/ [megtekintve: 2022. 11. 14.]

³ Előbb Szunyoghné, 1938-tól Zsindelyné Tüdös Klára volt a neve, az egyszerűség kedvéért a lányneven említem a dolgozatban. Neve Magyarországon egyé vált a magyaros divattal. Az Operaház jelmeztervezőjeként dolgozott, aki tehetségével és üzleti érzékével igazi sikerre vitte a magyaros divatot, modelljeivel nemzetközi hírt szerzett. F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 182.

⁴ Magyar Iparművészet, 1937, 40. évf., 178.

ruházattal foglalkozok ebben a dolgozatban. Ez azért is célszerű, mert a női ruházat sokkal nagyobb teret biztosított régen is a különböző díszítések alkalmazására, éppúgy, ahogy napjainkban.

A dolgozat első felében megvizsgálom az örökségdivat kezdetének, a reformkornak az időszakát. Kitérek arra, hogy milyen elképzelések, politikai indítatások és folyamatok vezettek odáig, hogy megszülethessen egy újragondolt nemzeti viselet. Ezekután dióhéjban áttekintem az elmúlt 200 év e téren történt változásait, különös tekintettel az inspirációs forrásokra és a technológiai megoldásokra. A dolgozat második felében pedig mindezt összevetem olyan ma is aktív *divattervezők* által használt technológiákkal, akik saját öndefiníciójuk alapján a magyar kulturális örökségből táplálkoznak. Ehhez kiválasztottam olyan jelenleg is a piacon lévő divatmárkákat, amik különböző elvi és technológiai utakat választva nyúlnak a hagyományos textilkultúránk díszítményeihez.

Vizsgálati módszerem a szakirodalom és a korabeli sajtóanyag elemzésén túl a divattervezők hivatalos honlapjainak elemzése és személyes vagy online térben történő interjúztatás, lehetőség szerint műhely- vagy szalonlátogatással.

I. Az örökségdivat története

Magyar divat, magyaros viselet, nemzeti öltözk, tradicionális viseleti darabok... – nagyon sok megnevezéssel találkozhatunk, amely mind ugyanazon kérdéskörhöz kapcsolódik. Ezeket sokszor szinonimaként, néha árnyalatbeli eltérésekkel használják. Ezen fogalmi zavarok kiküszöbölésére alkottam meg az *örökségdivat* kifejezést, amely gyűjtőfogalom magába foglalja a nemzet kulturális öröksége bárminemű ruházati divattermék-adaptációjának jelenségét, függetlenül attól, hogy a létrejövő termék a társadalom körében mennyire elterjedt.

I.1. Előzmények: a rendi nemzettudat és annak leglátványosabb kifejezőeszköze

A fogalmi sokszínűség egyik oka, hogy ezen ruházati darabok elválaszthatatlanul szorosan kötődnek a magyar nemzet fogalmához, ami a történelem folyamán maga is sokat változott, alakult. Szűcs Jenő kutatásai alapján arra a megállapításra⁵ jutott, hogy a *történeti nemzeti tudat* alapjait Magyarországon Kézai Simon, IV. László udvari papja és krónikása fektette le 1280 táján, és ez egészen a 19. századig érvényben is maradt. A teória szerint a hun-magyar *nemzet* (az ómagyar nemzetség, nép jelentésében) eredetileg szabad emberekből álló közösség volt, de ez hamarosan szétvált gyávák és vitézlők társaságára, akiknek az utódai a jobbágyok és a nemesek lettek. Ennek az erkölcsi szétválasztódásnak a következményeként a *nép* (*populus*) fogalma immár nem az egész magyarságra vonatkozik, hanem csak a nemesség historizált előképére, akik a hatalmat átruházták a monarchikus hatalomra, de megmaradtak a hatalom forrásának és letéteményeseinek. Ezzel a teoretikus fundamentummal sikerült a régebbi értelemben vett *nemzet* többségét elméletben kirekeszteni a közösségi tudatból, és a 13-16. század folyamán lassan bekövetkezett a nemesség és a *szabad magyar nemzet* fogalmi azonosulása, létrejött a *rendi nemzettudat*. Ezt követően ebből a történeti tudatból és érvrendszerből táplálkozott az ország mintegy 5%-át kitevő nemességnek politikai csoporttudata. Elmondható tehát, hogy a korai nemzeti tudat nem az ősi (törzsi) közösségi tudat megerősödésével jött létre, hanem egy kiváltságolt társadalmi és politikai csoport „tudata és emóciói ötvöződtek egybe általános európai teoretikus elemekkel, és nyertek jellegzetes nemzetiségi szint.”⁶ Természetesen a parasztság körében is élt egyfajta közösség tudat, amit a

⁵ Szűcs 1984: 83–95.

⁶ Szűcs 1984: 97.

közös szokások és erkölcs tartott össze, de ez a nemesekéhez képest más minőségű volt, mert nem jelentett egy ideologikusan áthatott, politikai lojalitást megkövetelő csoportot. Ezt nevezzük magyar folklórnak, amely bár összefüggésben állt és szüntelenül bővült a környező népek tradícióival és különböző nemesi eredetű elemekkel, mégis egy sajátosan magyar népi műveltség jött belőle létre és konzerválódott az újkorra. Hasonló történeti tudat alakult ki Európa számos országában a 13-16. században, csak azzal a különbséggel, míg a kelet-európai mentalitás még a 18-19. századi polgárosodás időszakában is ezzel a nemesi-dzsentri attitűddel rendelkezett, addig Nyugaton a 14. századtól már egyre erősebben emelkedett e mellé egy polgári színezetű nemzeti érzés is.⁷

A rendi értelemben vett nemzethez való tartozás egyik leglátványosabb kifejezőeszköze a nemzeti öltözet volt,⁸ hiszen egy ruha viselése nemcsak egy szükség kielégítésére szolgálhat, hanem sokféle jelentést hordozhat, kifejezheti a viselője korát, családi állapotát, társadalmi státuszát, anyagi helyzetét, egy csoporthoz való tartozását vagy éppen valamitől való elhatárolódását. A női nemzeti viselet a 16. század második felében alakult ki az itáliai, a német és a spanyol reneszánsz formáiból, és a 17. századra terjedt el általánosan. Ezeknek a ruháknak voltak díszesebb, ünnepibb meg egyszerűbb, hétköznapiabb, később a polgárság egy része által is viselt változatai is, amik elsősorban a ruha anyagának minőségében és a ruha díszítettségében különböztek egymástól.⁹ Udvari díszruhaként viszonylag hamar elfogadták a bécsi udvarban, alkalmanként még a Habsburg uralkodók is felvették.¹⁰ Az öltözet jellegzetes elemei a fűzött vagy a fűzést gyöngyökkel, drágakövekkel imitáló, fémmel merevített ruhaderék (spanyol reneszánsz), a bő, ráncolt szoknya és a bő, könyökig érő, legtöbbször csipke- vagy tüllujjú ing, amit gyakran selyemszalaggal kettő vagy három bugyorba fogtak (olasz reneszánsz). Fontos, bár nem mindig elmaradhatatlan eleme még a kötény is, a jó gazdasszony jelképe (német reneszánsz). [1. sz. melléklet] Díszítésében nem mutat különösebben karakteres jelleget, a legfrissebb európai divatnak megfelelően applikált gyöngyök, drágakövek, csipkék, különböző ötvösremekek (pl.: zománcozott veretek, filigrános rozetták) hímzések gyakran aranyozott,

⁷ Szűcs 1984: 98–100.

⁸ Az alább következő viselettörténeti összefoglalóban a következő munkákra támaszkodom: Lukács 2017: 12–13.; F. Dózsa 1996; F. Dózsa 2001; Kovács – Rédey – Tompos – Török 2010: 66-67.; F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 28–35.

⁹ Országos érvényű helytartótanácsi rendeletek és helyi szabályozások tiltották, hogy a közrendűek a nemesekével megegyező ruházatot hordhassanak. Flórián 2001: 15.

¹⁰ Legalább egyszer, magyar királlyá koronázásuk alkalmával. Lásd bővebben: F. Dózsa 2001: 98.; Fülemile 1998: 91–106.

arany- vagy ezüstoffonallal/-dróttal, szövött mintás anyagok, szalagok ékítették. Gyakori kiegészítő volt a több sorban viselt, ruhára tűzött vagy a derekat övszerűen szegélyező gyöngylánc. A zsinórdíszítés a férfiviselet jellegzetes díszítőtechnikája volt, a női viseleten kezdetben egyáltalán nem jelent meg. A keleti török¹¹ és nyugati olasz reneszánsz kultúra találkozásának szintéziseként létrejött viszont egy jellegzetes kézimunkatípus, az úríhímzés, amivel nemcsak az öltözeteket díszítették, hanem terítőket és ágyneműket is.

Nemzeti jelentést ez a ruhaösszeállítás csak a Rákóczi-szabadságharc után kapott, azelőtt sajátosan magyar ruhaként csupán a külföldi leírások emlegették. Ekkorra azonban a hétköznapi ruhatárból a nyugat-európai divat mindinkább kiszorította, főleg az ünnepi díszruha jellege maradt meg, de annak is a derék és a szoknya vonala és anyaga folyamatosan alkalmazkodik a korszakban uralkodó francia divathoz – például az 1790-es években¹² a késő rokokó stílushoz alkalmazkodva a derék mélyen benyúlt a szoknyába, amit hátul erősen összeráncoltak. A 19. század elején pedig, amikor Napóleon antikizáló törekvései a divat terén életre hívták az empire stílust,¹³ a derék vonala felkúszott a mell alá, s csak jelzés értékű kis fűzés jelezte a magyaros jelleget. A szoknya hosszú uszályal és dús arannyal hímzett empire mintákkal gazdagodott. A fátyol is ekkor került be új elemként a magyar viseletbe, ami legtöbbször a köténnyel hasonló kivitelben készült, és a pártához vagy a főkötőhöz¹⁴ volt tűzve. Ekkorra már a hétköznapi magyar viselet teljesen visszaszorult a vidéki falvakba, és egyedül udvari díszruhaként használta még az arisztokrácia, ami azonban tovább követte a divatformák változásait. Az 1830-as évekre újra visszatért a bőszoknyás fűzős változat, bár legtöbbször a fűzőtt derék már csak egymáson keresztezett szalagdíszítés volt, a ruha záródása pedig hátul kapoccsal volt megoldva. A hagyományos inget is elhagyták, helyette buggyos tüll-, csipke- vagy selyemujjat varrtak a vállfűzőhöz, és az ujjhoz hasonló anyagú betétet helyeztek a zsinórfűzés alá. Díszítésében ekkor már tudatosan megjelennek a család régi csipkéinek, gombjainak, ékszereinek, ruhadarabjainak a beledolgozása, a család ősiségének

¹¹ A jellegzetes magyar férfiviselet is az ázsiai típusú viseletekhez tartozik, elemei a süveg, mente, dolmány, ívelt szabott szűk nadrág, rövid ing, elől felívelő csizma. Ékszerként szolgál a mentekötő, öv, gombok, süvegforgó, kardkötő. A női viseleten ez a török hatás egyáltalán nem érzékelhető, mert a keresztény nőideálhoz a keleti női viseletek egyáltalán nem illettek. Lásd erről: F. Dózsa 1996: 163.

¹² A Szent Korona Budára szállításának alkalmával a század végén újra előkerülnek a nemzeti viseletek. F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 50–51.

¹³ Napóleon császárrá koronázásának alkalmával Jean Baptiste Isabey megtervezi az új udvari ruha típusát, amelyet a 19. század közepéig, helyenként végéig követnek a királyi udvarok. F. Dózsa 1996: 163.

¹⁴ A pártá és a főkötő a 19. századra elvesztette eredeti, a családi állapotot jelölő szerepét, több olyan példát is lehet találni, hogy egy személy számára ugyanahhoz az öltözethez mindkettőt elkészítették. Kovács – Rédey – Tompos – Török 2010: 66.

hangsúlyozására. A század végére a zsinórozott mente is a női díszruha kiegészítőjévé vált. Egy teljes díszruha előállításához több mesterembernek is együtt kellett dolgoznia, elsősorban a szabó, a szűcs, a gombkötő, a paszományos, a hímzőmester, a csipkevarró vagy -verő és az ötvös összehangolt tevékenységére volt szükség. Az így kialakult udvari díszruhának (párta vagy főkötő, fátyol, ruhaderék, szoknya, kötény) egy kevésbé díszes, uszály nélküli változata válik az úgynevezett díszmagyarrá, amit kisebb ünnepeken, családi eseményeken büszkén, a romantika nemzeti önérzetével fűszerezve viselnek kizárólag a nemesség tagjai.

I.2. Az örökségdivat kezdete: a reformkor

A 19. század 20-as éveitől jelentős változások történnek, átalakulóban van a nemzetfogalom, amely alatt a társadalom egészét kezdik el érteni¹⁵ – bár a régi rendi és az újabb nemzetfelfogás még sokáig egymás mellett él. Erre jó példa a díszmagyar, ami kifejezetten a rendi nemzettudat szimbóluma lesz, polgárnak nem illik viselnie.¹⁶ A közbeszéd központjába a nemzet kerül, és hozzá kapcsolódva a nemzeti kultúra és a nemzeti történeti múlt. Különböző eredetkutatások veszik ekkor kezdetét, többek között felfedezik a magyar folklórt, és kikiáltják a nemzet ősforrásának. Az élénk diskurzushoz szervesen kapcsolódik a nemzeti viselet kérdése is, hiszen a nemzetfogalom változásával változik az a csoport is, amelynek az összetartozását eddig kifejezte. Ezért keresik a választ, hogy milyen legyen az önálló magyar nemzeti stílus, valamint milyen legyen az új nemzeti öltözet, ami rendi kötöttségektől mentesen, mindenki számára elérhető. Állandó divatot akartak teremteni, amely nincs kitéve a külföldi ízlés és divatszeszély változásainak, a társadalom egészét érinti, legalábbis a polgári középréteget is,¹⁷ és hiteles képet ad a magyar nemzetről. A történelem folyamán ekkor jelenik meg először a tudatos divattervezési igény, amely összekapcsolódik a nemzeti örökség számbavételével és feldolgozásával új, korszerű, de jellegzetesen magyar viseleti darabok létrehozásának a szándékával.¹⁸ Ez a magyar divattervezés kezdete, amely egyben az „örökségdivat” kezdete is.

¹⁵ Lukács 2017: 10–11.

¹⁶ F. Dózsa 1996: 157–161.

¹⁷ A korabeli divatlapok célközönsége a városi polgárság volt. A vidéki parasztság öltözködésének megváltoztatására, annak bármilyen befolyásolására nem volt szándék, mert a korabeli gondolkodás szerint ők őrizték meg a legjobban az ősi hagyományokat – ezért nekik nincs is szükségük nemzeti divatra. Lukács 2017: 198.

¹⁸ F. Dózsa 1997: 89–91.

A nemzeti viseletre vonatkozó diskurzus a 19. században két hullámban jelentkezik. A reformkor kezdetén indul el az első, ami még kisebb intenzitású, leginkább a védegyleti mozgalomhoz kötődik. Ekkor még nem lehet a társadalom széles köreiben elterjedt divatról beszélni, hiszen a korabeli divatlapok tanúsága szerint a nemzeti öltözet nem divatos – hanem leginkább csak az igény mutatkozik meg. A különböző elképzelések alapján elkezd körvonalazódni azonban egy nemzeti divatmozgalom, ami az 1859-es évtől teljesebben kiigazán, válik valóban divattá.

I.2.1. A nemzeti romantika szülte európai divatmozgalmak

A reformkor időszaka egybeesik a romantika virágkorával. Ennek az egész Európára hatással lévő korstílusnak a központi témája a szabadság és az ebből a világból való elvágódás volt. Ezért egyszerre kereste a távoli, egzotikus vidékeket, kultúrákat és fordult a múlt felé. Mind a történelmi múlt és kultúra, mind az akkor még feltáratlan és ismeretlen folklór és népművészet iránt megnőtt az érdeklődés. A romantikán belül a nemzeti romantika irányzata foglalkozott kiemelten a nemzeti függetlenségi törekvésekkel, a nemzeti hagyományok felelevenítésével, a polgári demokrácia megteremtésével, a nemzet gazdasági és kulturális fejlődésével.¹⁹ A nemzeti eszmék nyomán a 18. század végén, 19. század elején Európában többfelé is megjelent a nemzeti viselet gondolata,²⁰ amellyel nemcsak a nemzeti összetartozás érzését akarták erősíteni, hanem a saját gazdaságukat is fellendíteni. Egy állandó nemzeti viselet mellett szóló érv volt még az is, hogy ha sikerülne a folyton változó francia divatot kiszorítani, akkor a nők figyelme zavartalanul fordulhatna egy dolgozabb és családközpontúbb életforma felé. Svédországban a király rendelettel próbálta rávenni udvartartását, hogy a hagyományokhoz visszanyúló viseletben jelenjenek meg. Erre legalkalmasabbnak a svéd nemzeti nagyság megteremtőjének, II. Gusztáv Adolfnak (1594-1632) a korát találták. A nemzeti nagyok viseleteiből próbálták a franciák²¹ is ihletet meríteni, ők IV. Henriket (1553-1610) vették alapul. A sorból nem maradtak ki a németek sem, akik a Dürer (1471-1528) századaként fémjelezett reneszánszt tekintették mérvadónak. Azonban ezek a felülről jövő, történelmi ihletésű viseletek rövid életű próbálkozások voltak csupán, egyik országban sem terjedtek el. A központi

¹⁹ Kovács – Rédey – Tompos – Török 2010: 6.

²⁰ Ferencziné Sedlmayr 2006: 131–135.

²¹ Érdekes jelenség, hogy míg a francia divat meghatározta egész Európa öltözködését, addig náluk is megjelent az igény egy kizárólagosan saját viseletre.

törekvések mellett megjelentek viszont alulról jövő kezdeményezések is. Például a svéd egyetemi hallgatók körében népszerű volt a saját vidékük népviseleteit magukra öltetni. Ellenben a legjelentősebb és legtartósabb jelenség a német dirndli kialakulása és elterjedése volt. A Bajor-felföldön kezdték el először hordani, de a század második felére azonosult az egész németiséggel. A természetes életstílus, a kedélyes világszemlélet és a falusiasság szimbóluma lett, bár semmi köze nem volt az autentikus népviselethez. Hordásához sokkal inkább egy értékrend mint egy politikai állásfoglalás kapcsolódott.

I.2.2. Elképzelések az újragondolt nemzeti viselet megalkotására

A magyar reformkori ruhamozgalom is bizonyos szempontból ezeknek a romantikus európai öltözködési kezdeményezéseknek a sorába tartozik, azzal a jelentős különbséggel, hogy Magyarországon a 19. század elején még élt a történeti viselet, aminek a korszerűsítése szerves egységet alkotott a nemzeti törekvésekkel, így a nemzeti viselet nem egy öncélúan, régen elhagyott elemekből rekonstruált jelmezszerű öltözet lett. Törekvése nemcsak egy felújított díszruha népszerűsítése volt, hanem a polgárosodni kezdő magyar társadalom elsősorban közrendű középrétegét akarta nemzeti viseletbe öltöztetni, függetlenül a családi háttértől és a származástól. A korabeli elmélkedésekben nagyon sokféle érvet és javaslatot felhoznak a nemzeti viselet kapcsán, amiket Lukács Anikó a reformkor sajtóanyagait, emlékiratait és értekezéseit összegyűjtve a Nemzeti divat Pesten a 19. században című könyvében vizsgál. Ebből a munkából szeretnék kiemelni néhány gondolatot, amelyek alapján élénk képet kaphatunk a közbeszédben forgó elképzelésekről.

Közös alapot teremtett az az általános vélekedés, hogy a divat jelensége szolgálhat üdvös célokat is, jó irányba fordítva alkalmas a nemzeti öltözködés és a honi kelme terjesztésére. Ehhez természetesen jó példával kell elől járnia az ország vezető rétegének, mert ők formálják a divatot. Szintén egyetértettek abban, hogy a nemzeti öltözet előnyös viselet mindenki számára, a nőket bájosná és széppé teszi és felülmúlja a sokat gúnyolt francia divatot. Az öltözet divattá válása lehetővé tenné a külföldtől való elszakadást és a nemzet önállóságát. Elterjedése önmagában nem a végcél, hanem a magyarosodás felé vezető úton egy lépés, ami a nemzet egységének a feltétele. Ennek megfelelően azt szerették volna, ha nemcsak az ünnepi alkalmakkor kerülne elő, hanem a hétköznapiakban,²² házi körökben is. Vahot Imre, a Pesti

²² Ekkoriban a hétköznapi ruházaton elsősorban a bálókra és egyéb társasági eseményekre szánt ruhadarabokat értették. Ezek a viseletek szorultak nagyobb propagandára. Lukács 2017: 37.

Divatlap szerkesztője még azt is elképzelhetőnek tartotta volna, hogy egy kis átalakítással európai divat váljon belőle²³ – bár akkor éppen a nemzeti sajátosságát veszítette volna el. A férfiviselet kapcsán erőteljes kérdés a keleti, ázsiai jelleg kényelmesebbé, olcsóbbá és európaibbá tétele²⁴ – bár ez a probléma a női öltözeteknél nem áll fenn,²⁵ de ezekre is vonatkozik, hogy haladjon az ízléssel és legyen változatos. Fontos, hogy ne tekintsék egy merev, megváltoztathatatlan rendszernek, hanem egyes elemeit át lehet alakítani vagy akár el is lehet hagyni a kényelem, az egészség és a célszerűség érdekében. Az öltözet kapcsán megjelennek a korszakban még a tradicionális nemesi nemzettudatban gondolkodók elképzelései is, ilyen például Móth Endre véleménye, aki a nemesség elvesztett pozíciójának a visszaszerzésének lehetőségét látja bele a viseletbe.²⁶ Azt állítja, hogy a nemzeti ruha méltóságot szerez egy nemzetnek, olyan tekintéllyel bír, ami nemcsak a nemzetek közötti különbséget, hanem a társadalmon belüli egyszerű és egyértelmű eligazodást teszi lehetővé. A nemzeti öltözet felöltésével egy sor pozitív változás indulna el, melynek végeredménye egy tisztán magyar szellemű családi és társasági élet lehetne.

Ezek az elképzelések a reformkor elején még főleg a férfiak viseletére koncentráálódtak. Keszthely Erneszt 1832-ben hibának nevezte, hogy a kortársai az öltözetek magyarosítását szinte kizárólag a férfiak körében akarják terjeszteni, és a női szabók el sem olvassák az ilyen témájú írásokat.²⁷ Ez az irányultság jól megfigyelhető a korabeli divatlapok divatképein is, amikben a 30-as években elvétve fordul elő nemzeti viseletet ábrázoló divatkép, és akkor is többségében férfiviselet vagy díszruha. Azonban a 40-es évektől változik e tekintetben a helyzet. A lapok sokkal hangsúlyosabban fordulnak a női olvasók felé, mert felismerik, hogy elsősorban a nők foglalkoznak a divattal, és ezáltal tőlük függ a társasélet nemzeti alakulása. Innentől kezdve egészen napjainkig ezen a téren a nőké lesz a főszerep.

²³ Pesti Divatlap, 1848. január 1., első félévi folyam, 1. sz., 4–5.

²⁴ Kérdés, hogy kell-e egyáltalán Európához alkalmazkodni, hiszen a Nyugattól való különbözés pozitív jelző is lehet. Sok olyan megnyilvánulás olvasható a reformkori sajtóban, amely büszke a magyar kultúra eredetiségére, és elkerülendő külső veszélyforrásként tekint a nyugat-európai kultúrára. Lukács 2017: 50.

²⁵ Bár a női öltözetre nem volt hatással a török, a korszak általános vélekedése, hogy a magyarság keleti eredete miatt üdvözlendő minden keleties szabásvonal, így a nők esetében például a kaftán-típusú kabátok. Lásd: Regélő Pesti Divatlap, 1844. január 4., 13.

²⁶ Lukács 2017: 33–36.

²⁷ Lukács 2017: 41.

I.3. A megszülető örökségdivat

Az új öltözékek megtervezésében és kivitelezésében, tehát a létrejöttében elengedhetetlen szerep jutott a pesti szabóknak – akiket méltán nevezhetünk az első magyar divattervezőknek.²⁸ Őket követve, az elmúlt 200 év alatt nagyon sokan foglalkoztak újragondolt magyar viseletekkel. Tették ezt művészek, jelmeztervezők, lelkes amatőrök, hivatásos divattervezők. Ebben a fejezetben a teljesség igénye nélkül szeretném áttekinteni az elmúlt időszak megszületett divattermékeit, amik alapján igen jól nyomon lehet követni a nemzetről való gondolkodás változásait.

A tervezés legelső és legelemibb lépése, hogy pontosan meg kell határozni azt a forrást, ami a feldolgozás alapját fogja képezni. Ki kell emelni azokat az elemeket, amiket a kívánt jelleg, az adott esetben a magyar nemzeti karakter elérése érdekében alkalmazni lehet. Ezek az elemek lehetnek bizonyos típusú anyagok vagy szabászati megoldások, formák, sziluettek, szabásvonalak, motívumok, technológiák, illetve egy-egy eredeti ruhadarab beépítése, átalakított felhasználása, funkciójának megtartása. Ezeket az elemeket szeretném megvizsgálni az elkészült vagy divattervként lerajzolt divattermékeken, kiemelten arra keresve a választ, hogy milyen díszítőtechnológiák alkalmazását találták a kívánt karakter eléréséhez a legmegfelelőbbnek.

I.3.1. A reformkor és az 1860-as évek

A reformkorban, annak ellenére, hogy jelentős figyelem irányul a magyar folklór felé, fel sem merül, hogy a nemzeti öltözet inspirációs forrása a népművészet legyen. A paraszti viselet egyszerű anyagait és szabását túl póriásnak tartották egy elegáns hölgy megjelenéséhez. Egyedül a kékfestő anyag (amit a korban kék kartonanyagként emlegetnek) jelenik meg az úri öltözködésben – de ennek is csak a védegyleti mozgalom hazai ipart támogató tevékenysége az oka. Mivel a magyar textilipar kínálata nem tudott a korízlásnak megfelelő mennyiségű és minőségű alapanyagot nyújtani, ellenben a kékfestő ipar virágzott, ezért egy rövid ideig elfogadottá válik a polgári körökben is a használata.²⁹ Kékfestő anyagból tervezett öltözetet népszerűsítő divatrajzot azonban a korszakból nem találtam. Mindegyik viselet a történelmi múltat veszi alapul, annak egy olcsóbb és kényelmesebb átdolgozása. A női viselet elemei közül

²⁸ F. Dózsa 1997: 89–91.

²⁹ F. Dózsa 1998: 173–176.

egyértelműen a fűzött derék imitációját emelik át, szinte ez az egyetlen megoldásuk a nemzeti jelleg kifejezésére. Ezt legtöbbször valamilyen rátét díszítéssel érik el, ami sok esetben továbbfut a szoknyarészre. Díszítés terén a nemzeti színű szalagok, anyagösszeállítások alkalmazásához és a zsinórozás technikájához nyúlnak. [2. sz. melléklet] Ünnepi alkalmakra, például esküvőre szánt ruhák esetében megmarad a díszes kötény és a fátyol is. [3. sz. melléklet] Az újragondolt öltözetek ebben az időszakban még nem terjednek el széles körben, annak ellenére, hogy tökéletesen összhangba hozható az európai divattal – hiszen nem egy párizsi divatruháról hihetné azt az ember, hogy magyar szabó műve. Vahot Imre meg is jegyzi az egyik ilyen ruha kapcsán, hogy: „Párizsi divatkép, mellyen az egyik nő díszöltönye egészen magyaros. Most már a magyar hölgyek csakugyan elhatározhatják magukat a nemzeties szabású öltönyök viseletére.”³⁰ [4. sz. melléklet]

A szabadságharc leverése után az egyéni gyász és a hatalom elleni tüntetés jelképeként zsinóros fekete, a korszakban magyar gyásznak nevezett ruhában jelentek meg ünnepélyes alkalmakon. 1858 után, az elnyomás lazulásával a fekete ruhákat ismét színesek váltották fel, és elkezdődött egy nagyszabású nemzeti divathullám, ami nagyjából a kiegyezésig tartott.³¹ Ebben az időszakban az ihletadó forrás még mindig a 16-17. századi főúri viselet, [5. sz. melléklet] de már megjelennek a jómódú parasztság köréből is beszivárgott darabok, mint például a cifraszűr. [6. sz. melléklet] Ezek a korban uralkodó romantikus ősi, eredeti és változatlan népképzet kivetülései. A bekerülő ruhadarabok egykor a nemesi öltözködésből szivárogtak le, és megfelelték a kulturális elit idealizált elképzeléseinek. Az legsóbb népréteg viseletét továbbra is póriának és ízléstelennek tartották.³² A ruhák újjmegoldásaiban nagyobb teret nyernek a férfiviseletből kölcsönvett hasítékolt ujjak, akár kettős ujjként alkalmazva, valamint jellegzetesek a különböző fazonú kabátok, amiket a nemzeti fejedelmekről, hősookról és politikai közszereplőkről neveznek el, mint a női Kazinczy-atilla vagy a Zrínyi-mente. [7. sz. melléklet] A korszakban egyre többször jelennek meg stilizált és gyárilag nyomott díszítések is, [8. sz. melléklet] és ezekhez kapcsolódva aggódó megjegyzések, miszerint a kényelem és az újragondolás jegyében túlon túl kezd összezsúszni a magyar és az európai divat.³³

³⁰ Pesti Divatlap, 1844. 12. 08., 23. sz., 160.

³¹ Kovács – Rédey – Tompos – Török 2010: 62–64.

³² Lukács 2017: 54–60.

³³ „Általában a mai viseletre nem találunk nevet, magyarnak mondják, de több benne a francia és a német.” A Divat, 1866. január 15., 16.

I.3.2. A századforduló

A kiegyezés után az önálló divattervezés lassan háttérbe szorult. A nemzeti viselet elemei nagyjából konzerválódtak, és csak jelentős ünnepi eseményeken kerültek elő, mint az 1896-os millenniumi ünnepségek. A jelentősebb divatszalonok külföldről vásárolt modelleket készítettek a megrendelőknek, és az olcsóbb divatáruházakban is az angol, francia és bécsi módi dívott.³⁴ Ugyanakkor ezzel egyidőben a század végére egyre erősödnek a magyar nemzeti stílus kialakításáról folyó tanácskozások.³⁵ A fellendülőben lévő gyári termelés mindinkább felkelti az igényt az egyedi művészeti termékekre. A Magyar Iparművészet című folyóirat 1897-ben programjában célként fogalmazza meg a hazai műipar és ízlés felvirágoztatását a különböző művészeti alkotások nemzeti zamattal való átítatása által.³⁶ A romantika idealisztikus historizáló felfogása után azonban a művészek új utakat keresnek, egy friss és még ismeretlen hagyománykincs felfedezésével próbálnak inspirációt találni. Egyre több művész figyelme fordul a népművészetek felé, indulnak saját gyűjtőutakra.³⁷ A ruházkodás terén a millenniumi kiállítások népviseletes bábuai hozzák meg az áttörést, és fordítják a legfelsőbb körök érdeklődését is a népművészetek felé. Megalakul az első háziipari szövetkezet Izabella főhercegnő védnöksége alatt, melyet egész sor helyi szövetkezet alakulása követ, ami a vidéki parasztságot jelentős keresethez juttatja. Ezekben a szövetkezetekben a megrendelt formákat (blúzok, ruhadíszek, gallérok, szalagok) tervezik és kivitelezik. A különböző textiltechnikák felelevenítésére és továbbadására tanfolyamokat szerveznek, sőt, a korszak oktatási intézményeiben a rajzórák keretében tanítják a különböző ornamenseket, hímzésmotívumokat. Az intézményekben tanítóknak pedig képesítést kell szerezniük a kézimunka, a népi hímzés technikák alapismereteiből. Elkezdődik a paraszti és az úri motívumok keveredése, és lassan teljesen beépül a népművészet a nemzeti kultúrába.³⁸

³⁴ F. Dózsa 1997: 93–95.

³⁵ Huszka József 1885-ben kiadja a Magyar díszítő styl című munkáját, amivel megteremti a magyar ornamentika tudományos vizsgálatának alapjait. Ezt követően mintegy fél évszázadig építi elméletét a magyar ornamentika keleti kapcsolatairól, mialatt élénk diskurzus alakul ki a magyar nemzeti stílus kialakításáról. Huszka kutatásaira építve 1937-ben felmerül a gondolat egy új intézmény, a Magyar Nemzeti Művészet Stíluskutató Intézete felállítására, melynek fő célja a magyar nép nemzeti öntudatának művészi kifejező formáinak keresése lett volna. Bővebben lásd: Kresz 1953: 23–25.; Ethnographia, 1934, 45. évf., 1–2. sz., 86–87.; Magyar Iparművészet 1937, 40. évf., 77–79.

³⁶ Magyar Iparművészet, 1897. július, 1. évf. 1. sz., 1.

³⁷ Kiss 1991: 182.

³⁸ Bővebben lásd: Fejős 1991: 143–153., Bellák 2006: 64–70.

A magyar művészet átformálására törekszik a magukat „gödöllőieknek” nevező, sajátos népművészeti felfogással rendelkező művésztelep.³⁹ Keresik az elveszett harmóniát, az archaikusait, a szépet. A természetközelség ideáljával saját népi motívumkincseket gyűjtenek. E körhöz kapcsolódik Undi Mariska, aki többek között divattervezéssel is foglalkozik, és a magyaros divat egyik úttörőjének lehet tekinteni.⁴⁰ Eszményképe a célszerű, az egyéniséget a népi-nemzeti jelleg hangsúlyozásával kifejező öltözködés. A korszak egészségtelen és kényelmetlen divatját próbálta a megnevesített népművészet segítségével megreformálni. Úgy gondolta, hogy a jó ruhának át kell vennie gazdája egyéniségét, ezért az a legüdvösebb, ha a hölgyek maguknak tervezik meg a saját ruháikat, nem pedig ugyanazt a fősodorhoz tartozó divatszabást követik. [9. sz. melléklet]

Egy rövid ideig, 1905-08 között újra feléledt egy szélesebb réteget érintő kezdeményezés, a Tulipános-mozgalom.⁴¹ Célja a védeyleti mozgalommal szinte teljesen megegyezett: a hazai ipar védelme, divatellenesség és a nemzeti viselet újjáélesztése volt. Fontos különbség volt viszont, hogy elképzelésük szerint a népviselet elemeit is fel lehet használni az úri divatban. Ennek megfelelően hozzányúltak már népi szabásformákhoz és hímzésmotívumokhoz is.

I.3.3. Tüdös Klára munkássága és a 30-as évek ruhamozgalma

Az I. világháború befejeztével lecsillapult az első népies divathullám. Hódító útjára indult az art deco a merész, leegyszerűsített vonalvezetésével és a geometrikus mintáival. Áttevődött a hangsúly az egyediről a tömegtermelésre. Ez összhangban állt a megcsönkített Magyarország szétzilált divatiparával és a fizetőképes vevőkör lecsökkenésével.⁴² Ugyanakkor az ország tragédiája és a trianoni békediktátummal való egyet nem értés lokális szinten sokféle életre hívott egy alulról szerveződő népi vagy történelmi ihletésű magyar ruhás demonstrációt.⁴³ A Magyar Divatipar hasábjain arról tudósít, hogy a nehéz körülmények ellenére debreceni lányok magyar divatot viselnek a nemzeti eszme újjáéledéséért. „Az anyagihiány a magyar divat

³⁹ A gödöllői művésztelepről bővebben: Őriné Nagy 2006: 71–78.

⁴⁰ Undi Mariska művészetéről bővebben: Új idők, 1906. 09. 30., 12. évf. 40. sz., 323–325.; Magyar Iparművészet, 1912, 15. évf. 2. sz., 41–60.

⁴¹ Bővebben: Ferencziné Sedlmayr 2006: 137.; F. Dózsa 1989: 330.

⁴² F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 144.

⁴³ F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 145.

színpompáját befolyásolja, és a díszítések stílusa tekintetében sem forrott még ki az ízlés: de ha arra hivatott kezek vennék föl a tervezést, biztosra vesszük, hogy egy olyan divat alakulhat ki, amely a szakmának munkát, a hölgyközönségnek pedig élvezetet nyújthat.”⁴⁴

A jóslat beteljesülése nem is váratott sokat magára. Elősegítette egyrészt, hogy az 1929-es világvásárlás egyre nehezebbé tette a nyugati modellek vásárlását, és mindinkább felerősödött az igény az önálló magyar ruhatervezésre, másrészt pedig 1931-ben elindult a Muskátli című folyóirat a Magyar Iparművészet mellékleteként,⁴⁵ amely a „nemzeti ügyünk érdekében” népi motívumokat és kézműves-technikákat ajánlott a városi polgárság számára a lakás- és az öltözködéskultúra terén.⁴⁶ Az újság fő céljaként fogalmazta meg beköszöntőjében az eredeti magyar népművészet megismertetését és megszerettetését, mert tapasztalatuk szerint a magyar közönség nagy része nincs tisztában a magyar népművészettel, a magyar stílussal és a magyar technikákkal, és ezért külföld felé is téves tartalmakat közvetítenek.⁴⁷ Az áttörést 1933-ban a Ferenczy Ferenc belügyminisztériumi titkár nevéhez köthető divatpályázat hozta meg.⁴⁸

A pályázat középpontjában a polgári középosztály státuszához, a modern korhoz és anyagi lehetőségeihez illő magyaros viseletének megteremtése és divatként való elterjesztése, valamint a hazai ipar védelme állt. A Női Divat úgy fogalmaz, hogy a cél „a mai kor igényeinek megfelelő, az egyéni ízlésnek szabad teret engedő, a mai nemzetközi viselettel egyenértékű, a korral állandóan lépést tartó, életteli és magyaros szellemtől áthatott öltözködés.”⁴⁹ Az időzítés nem volt véletlen, a hazafias érzelmek erősítésével, a reformkor és a Védegylet szellemének felelevenítésével és a magyar értékek hangsúlyozásával akartak tiltakozni az egyre erősödő német befolyás ellen. 1934-ben Ferenczy megalakítja a Magyaros Öltözködési Mozgalom Országos Bizottságát, ami 1938-ig évente kiírta a pályázatot és a pályázók részére igény szerint szaktanácsadást biztosított. A pályázaton bárki részt vehetett, aki a magyar szellem letéteményese, a tervező iparművésztől az egészen amatőrökig. Két kategóriában

⁴⁴ Magyar Divatipar, 1920, 18. sz., 5.

⁴⁵ Érdekes párost alkot a két újság, mert a népiség kérdésében eltérő álláspontokon állnak. A Magyar Iparművészet a nemzeti stílus létrehozását nagyfokú stilizálással, a történelmi és népművészeti elemek direkt felhasználása nélkül képzei, míg a Muskátli a parasztság kultúráját tartja a legmagyarabbnak és elsődleges forrásnak, nem megnevesíteni akarja a népművészetet, hanem tanítani. Ferencziné Sedlmayr 2006: 143.

⁴⁶ Muskátli, 1931. október, 1. évf. 1. sz., 1.

⁴⁷ Muskátli, 1931. október, 1. évf. 1. sz., 3.

⁴⁸ A pályázat bemutatásához Ferencziné Sedlmayr 2006 és F. Dózsa 1989 tanulmányokra támaszkodom.

⁴⁹ Női Divat, 1933. 10. 4.

lehetett terveket beadni: 1, magyaros mintázatú, színnyomatos szövetek (karton), ahol a nyertes anyagokból ruhák születtek; 2, korszerű magyaros szellemű ruha,⁵⁰ ahol a beküldött pályaműveket először kiállították, majd a nyertes tervek kivitelezésre kerültek és divatbemutatón mutatták be, amiken a kor legelőkelőbb szalonjai és a potenciális vevők is részt vettek. A pályázati kiírás viszonylag nagy teret engedett a tervezői szabadságnak, csak annyi kritériumot támasztott, hogy magyar jellegű legyen és hazai földön készített alapanyagból készüljön – azonban a magyarosság mibenlétét annak ellenére sem definiálta, hogy a mozgalom élharcosai azt az álláspontot képviselték, hogy az új magyaros viselet ne a díszmagyar mintájára épüljön, hiszen az még nemesi díszruhaként használatban volt.⁵¹ A mozgalom elhatárolódott a kispolgári körökben népszerű, ún. „magyar ruhától” is, ami egy rövid szoknyás, nemzeti színekben játszó, flitteres-gyöngyös pártás nemesi jelleget mutató konstruált öltözet volt. Ezek helyett a paraszti kultúrát és a népművészet tanulmányozását tekintette célravezető és tiszta forrásnak, mert a nemzeti jelleg náluk őrződött meg a legjobban. A beérkezett pályaművek azonban nem mindig követték a mozgalom irányelveit. A magyar jelleget az alábbi megoldások alapján kívánták elérni, többnyire minimális stilizálással, szinte átfogalmazás nélkül: a magyar népviselet szabásformái, elemei, díszítményei; népi textílián előforduló díszítmények; a történelmi magyar viselet szabásformái, elemei, díszítményei, magyarosnak ható anyagok használata: gyolcs, háziszőttés vászon, posztó, báránybőr, magyaros motívummal nyomott textília.

A megszületett pályaművek összességéről azonban elmondható, hogy a legerősebb inspiráció a népviselet volt, ám nagyon erős polgári vonásokkal rendelkeznek, amit a smink, a frizura, a testtartás és a kiegészítők egyértelművé tesznek. Az alkotói fantázia a női viseletek terén teljesedett ki a leginkább, de ezekhez a tervekhez a férfiviseletekből is inspirálódtak. Kifejezetten kedvelt téma volt a cifraszűr különböző átdolgozása, [10. sz. melléklet] azonban a kékfestő és a háziszőttés vászon anyagokhoz nem nyúltak. A díszítőtechnikák gazdag eszköztárát felvonultatták, de többségében az egyértelműen magyaros jelleget kifejezőket választották, mint a népi hímzéseket, rátéteket, zsinórozást, különböző csipkéket, darázsolást, pliszírt. [11. sz. melléklet] Sokat használják még a Goldberger Textilgyár magyaros nyomott

⁵⁰ A kategórián belül több alkategóriába is lehetett pályázni az adott divatidényre: férfi magyar ünneplő; női magyar ünneplő; női estélyi; női délutáni ruha; női télikabát; iskolai formaruha; gyermekruha; sportruha; női otthonka. F. Dózsa 1989: 334.

⁵¹ Ennek ellenére sokan nyúltak a történelmi viseletekhez. Még Tüdös Klára is, aki a mozgalom egyik élharcosa volt, szép számmal tervezett hagyományos díszmagyarokat is, bár saját bevallása szerint, nem szívesen. Ferencziné Sedlmayr 2006: 144.

mintás anyagait is. Bár érződik a terveken még némi kezdetlegesség, a divattervezés ebben az időszakban nő fel a többi iparművészeti ág mellé, és ez a pályázat nagyban hozzájárul a magyar divattervezés megalapozásához.

A mozgalom ügyét indulásától fogva befolyásos pártfogók segítették, jelentős sajtónyilvánosságot kapott belföldön és külföldön egyaránt. Elmondható, hogy valóban sikerült divatot teremteni, a polgári középréteg és a tisztviselőréteg élt az ilyen típusú ruhák használatával – azonban ez a jelenség nem feltétlenül hozható összefüggésbe a mozgalommal. Tagadhatatlan, hogy a hangsúlyos magyar jelleghez kapcsolódik egy politikai állásfoglalás is a korban, a ruhák viselője, a mozgalomtól függetlenül, tanúságot tett a hivatalos kultúrpolitika mellett – ám éppen ezért voltak olyanok is, akik szándékosan kivonták magukat a viselésük alól.

Kapcsolódik a mozgalomhoz mind pályázói, mind a zsűri oldaláról Tüdös Klára,⁵² de önálló tevékenysége abból kiemelkedik, és szélesebb körben ismertté tette munkásságát. A mozgalommal közös volt az eszméje, ti. a paraszti kultúrán alapuló új nemzeti középosztály megteremtése, de figyelme már sokkal korábban a művészi értékű népi textilek felé fordult. Az Operaház jelmeztervezőjeként nem csak feldolgozta, hanem támogatta is a helyi közösségeket azzal, hogy a számára szükséges szötteket, csipkéket, hímzéseket mindig az eredeti helyszín szakembereivel készítette el.⁵³ A kézművesség elkötelezett híve volt, a társadalmi problémák megoldását a vidéki háziipar fellendülésétől remélte. Ennek előmozdítására saját háziipar-telepet hozott létre. 1937-ben megnyitja saját magyaros ruhaszalonját, a Pántlikát, ahol az érdeklődők a tervezés és az előállítás munkafolyamataiba is betekintheztek.⁵⁴ 1939-től a Divatcsarnok művészeti vezetőjeként konfekcionált modelleket készített, majd a Corvin Áruházban nagy sikerrel irányított egy magyaros nőiruha-osztályt háziipari termékek bevezetésével.⁵⁵ Tevékenysége révén a nemzetközi érdeklődés, főként a skandináv államok, Svájc és az angol gyarmatok nagy része fokozott érdeklődéssel fordultak a magyar ruha felé.⁵⁶ Hozzá köthető a sokat idézett irányelv, miszerint egy ruha vagy anyagában, vagy hatásában,

⁵² Az 1933-as pályázaton II. díjat nyert Tüdös Klára ruhája. Ezzel kapcsolatban fel is merült némi aggály, hiszen a zsűriben is részt vett. Ez kényszermegoldás volt, mert nem akarták a zsűrizés miatt elvenni tőle a lehetőséget az indulásra. A következő évben azonban már nem találjuk a nevét az indulók között. F. Dózsa 1997: 99.

⁵³ F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 182.

⁵⁴ Ferencziné Sedlmayr 2006: 147.

⁵⁵ F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 182.

⁵⁶ F. Dózsa 1989: 336.

vagy díszítményében legyen magyaros, vagy ezek közül legfeljebb kettő teljesüljön, különben jelmeztől beszélünk.⁵⁷ [12. sz. melléklet] A magyar és a magyaros ruha közötti különbségről pedig eképpen szól: „Magyar ruha az, amelyiknek, hogy úgy mondjam, az alaprajza magyar. És magyaros ruha, amelyiknek az alaprajza modern. Mindkettőnek megvan a maga létjogosultsága, tere és szereplési lehetősége. A magyar ruha nemzeti ügy, színvallástétel és bizonyoságtétel.”⁵⁸

A II. világháború közeledtével a politika egyre erősebben beleszólt a divat irányításába. 1938 körül a hivatalos kormányzati szervek átvették az irányítást Ferenczytól, és a magyaros ruházat mindinkább a szélsőjobbaldali ideológiák részévé vált.⁵⁹

I.3.4. A szocializmus alatt

Miként azt a magyaros ruhamozgalom történetét feldolgozó Ferencziné Sedlmayr Krisztina megállapította, a háború után évtizedeken keresztül nem lehetett a magyaros viseletekről és a ruhamozgalomról sem írni, sem beszélni. Az ilyen ruhák viselete a kommunista diktatúrában politikai-ideológiai okokból ellehetetlenült, a legtöbbtől megváltak – néhány darab múzeumokba, főleg az Iparművészeti Múzeum és a Nemzeti Múzeum textilgyűjteményeibe került.⁶⁰ Ugyanakkor az új ideológia a munkás-paraszt rétegre építve definiálta magát, ezért ennek megfelelően hivatalos elvárás lett a népviseletek elemeinek beemelése a divatba. Eleinte ezek a kísérletek csekély sikert aratva kimerültek a különböző díszítőmotívumok másolásában,⁶¹ de a 70-es évekre sikerült művészibb szintre emelniük, amely egy jelentős divatsláger indított el.⁶² Ehhez hozzájárult a 60-as évek hippimozgalmainak hatása is, amikor a fiatalok a társadalmilag elfogadott divattal szemben a különböző folk (mexikói, indiai, kínai, orosz, osztrák dirndli, stb.) elemekhez nyúltak.⁶³

⁵⁷ Ferencziné Sedlmayr 2006: 153.

⁵⁸ Magyar Világhíradó, 1939. okt., <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=3489> [megtekintve: 2022. 12. 20.]

⁵⁹ F. Dózsa 1989: 340–341.

⁶⁰ Ferencziné Sedlmayr 2006: 166.

⁶¹ Annak ellenére, hogy 1947-től a magyar divattervező képzés főiskolai szintűvé vált, ahonnan sok tehetséges tervező került ki. F. Dózsa 1997: 103.

⁶² „A népi motívum, bizonyára tudja, rendkívül divatos és különleges dísz lehetne ruhájának.” – ajánlja már 1969-ban az Ez a divat újság. Ez a divat, 1969. 09. 01., 22. évf., 9. sz., 14.

⁶³ F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 218.

Ebben a kontextusban elkezdett újra feléledni a népi magyaros viselet divatja, azon belül is a magyar anyagként azonosított, rezervnyomással készülő kék-fehér mintázatú vagy az azt utánzó gyárilag nyomott kékfestőé. [13. sz. melléklet] Bár ez az anyag más népek viseletében is fellelhető,⁶⁴ ez nem okozott gondot, mert fontosabb volt a folk-stílus kedveltsége mint a magyarság hangsúlyozása. Sikerének titka abban állt, hogy tökéletesen alkalmas volt egyrésről a korban kedvelt apró mintás anyagok kiváltására, másrésről pedig változatos modellek és aktuális divatvonalak kialakítására. [14. sz. melléklet] A gyárilag utánzott anyagok filléres ára is hozzájárult a széles körű elterjedéséhez, hiszen sokkal olcsóbb volt, mint bármelyik kézi díszítőtechnikát igénylő magyaros forma. A 70-es évek második felére a technika túllépett a pamutvászon keretein, és nyomott kordbársony és bársony anyagokon is elérhetővé váltak mintái.⁶⁵

Az 1949-től megjelenő és az egész korszakot átfogó Ez a divat című divatújság 53-tól havonta széles réteg számára adott körképet a hazai tervezők munkásságáról és ekkortól már a nyugati divathíreket is tudósította.⁶⁶ Ez alapján szépen kirajzolódik a szocializmus alatti divattrendek változása, ami a 69-es évtől jelentős mértékben a népművészetek felé fordult. Több olyan divattervező is feltűnik, aki a magyar népművészet formáira és díszítményeire támaszkodó, időtálló alkotásokat kíván létrehozni.⁶⁷ Törekvéseik összhangban voltak a 70-es évek etnikai formakincsekből merítő párizsi divatjával⁶⁸ és a KGST országainak saját népi hagyományait felefedező próbálkozásaival.⁶⁹ A magyar hagyományokat feldolgozó modellekkel az ország komoly sikereket ért el külföldi versenyeken, divatbemutatókon,⁷⁰ bár a

⁶⁴ 2018-ban cseh, német, osztrák, szlovák és magyar összefogással közös szellemi örökségnek nyilvánították a kékfestés technológiáját. Erről bővebben: <https://ich.unesco.org/en/RL/blaudruck-modrotisk-kkfests-modrotla-resist-block-printing-and-indigo-dyeing-in-europe-01365> [2022. 12. 21.]

⁶⁵ F. Dózsa 1998: 177–178.

⁶⁶ F. Dózsa 1997: 103.

⁶⁷ F. Dózsa 1997: 104.

⁶⁸ „Világszerte egyre nagyobb tért hódít a divatban a népművészeti elemek felhasználása. Az idén alig van olyan nagy divatház, amely ne alkalmazna néhány modelljén népművészeti motívumokat, hímzést, horgolást, hiszen a különböző nemzetek népművészeti hagyományai valósággal kínálnak a korszerű alkalmazásra.” Ez a divat, 1969. 05. 01., 22. évf., 5. sz., 10.

⁶⁹ „Minden ország népi motívumokat használt fel a hímzésekhez” – szól a divattudósítás az 1970-es évet előkészítő KGST-divatkongresszusról. Ez a divat, 1969. 03. 01., 22. évf., 3. sz., 5.

⁷⁰ Többek között: Ez a divat, 1969. 03.01., 22. évf., 3. sz. 4.; 1973. 01. 01., 26. évf., 1. sz., 5–6.; 1973. 02. 01., 26. évf., 2. sz., 6–7.; 1974. 10. 01., 27. évf., 10. sz. 3.

„... külföld máris elfogadta, keresi a népművészeti elemekkel díszített női és gyermekruhákat.” Ez a divat, 1969. 05. 01., 22. évf., 5. sz., 10.

kiállításokon megcsodált modellek sokszor hiányoztak a hazai üzletek kínálatából.⁷¹ A magyaros jelleg elérése érdekében legtöbbször gyöngyből vagy fonalból készített hímzéseket, keresztszemes öltéseket, rátét mintákat, pliszírt, csipkéket, rojtkötést, beleszövött és -kötött díszítést alkalmaztak [16. sz. melléklet], de meglepő módon megjelennek a paszomány és zsinór díszek is, vagy azok imitációja. [15. sz. melléklet] Kedvelték az eredeti népi darabok kombinálását is a modern viselettel. [17. sz. melléklet] 1977-ben népies hatású anyagokból és a népviseletek szerkezetével és formáival élve Lendvay Ilona még az olcsó és könnyen kezelhető konfekciógyártással is kísérletezett.⁷² [18. sz. melléklet]

Az évtized végén erős divatváltás vette kezdetét, új formák, szabászati megoldások és alapanyagok törtek utat, melyhez már nem illettek a népi ornamentikák. 1979-ben teret hódított a szögletes, kitömött váll és az egyenes, szűkebb sziluett. A korabeli divattudósító ezekkel a szavakkal búcsúzik: „Fájdalomtól megtört szívvel temetjük a rusztikus parasztingek, a gyönyörű kékfestők divatját, a pár év előtti népi vonalakat...”⁷³

I.3.5. Az ezredvég üzenete

Az 1990-es évektől kezdve egyre inkább előtérbe kerülnek újra a rég elfeledett gondolatok, miszerint „a népművészet a nemzeti kultúra ügye” és a sajátos magyar stílus megteremtésének szükségessége.⁷⁴ Teret kapnak olyan felvetések is, hogy a magyar nemzeti karakter és a szellemi szabadság megjelenhet együtt a kor igényeinek megfelelő ruhadarabokon. Az idegen elemek ellensúlyozására nemzeti múltunk és történelmünk tradícióit kell erősíteni, ez azonban nem lehet azonos a „díszmagyarkodó fennhéjázással”.⁷⁵ [19. sz. melléklet]

A divat világán belül a legjelentősebb megmozdulás 1991-ben indult Modern Etnikum,⁷⁶ majd később Modern Etnika névvel. A társulásnak szándékában állt egy sajátosan magyar stílust létrehozni, amely a magyar nép- és történeti viselet formáira támaszkodva újítja

⁷¹ F. Dózsa 1997: 105.

⁷² Ez a divat, 1977. 02. 01., 30. évf., 2. sz., 16.

⁷³ Ez a divat, 1979. 03. 01., 32. évf., 3. sz., 11.

⁷⁴ „Egy osztrák emberről legtöbbször ránézésre megállapíthatjuk nemzetiségét karakteres öltözködési stílusából. De van-e ilyen sajátos stílusa a magyar embernek?” Ez a divat, 1990. 07. 01., 43. évf., 8. sz., 18.

⁷⁵ Ez a divat, 1991. 08. 01., 44. évf., 8. sz., 20.

⁷⁶ A kezdeti időszakban még más népek népviseleti elemeihez is hozzányúltak, például skót, skandináv, később azonban az inspirációs forrás a magyar elemekre koncentrálódik. Lásd a kiállítások katalógusait: Modern Etnikum 1991; Modern Etnikum 1992; Modern Etnikum 1993; Modern Etnika 1994

meg a napi divatot nemzeti értékeink megmentése és továbbéltetése érdekében:⁷⁷ „A mi egyik nagyszerű lehetőségünk a másság megteremtésére éppen a népművészet és a történelmi viselet, melynek gazdag tárházában a tehetséges és ügyes tervezők újabb és újabb ötleteket találnak a sajátos formák, szabások, díszítések alkalmazására.”⁷⁸ Ugyanakkor a magyar hagyományok felhasználása mögött már egészen más szemléletmód áll, mint a reformkorban: „nem a nemzeti lét hangsúlyozására használják, hanem éppen ellenkezőleg, az európai, nemzetközi ízlésvilágba belesimuló, de attól mégis különböző, jellegzetes helyi karakter megteremtésének eszközeként.”⁷⁹ F. Dózsa Katalin a kiállításkatalógus köszöntőjében külön hangsúlyozza, hogy az a legfontosabb, hogy „a hagyományos stílus ne egy kirekesztő, jobb esetben konzervatív, avított gondolkodás külső megjelenítését szolgálja, hanem éppen ellenkezőleg, a 20. század végi ember ízlését, megújulva és átalakulva, de mégis sajátosan, Európában és európaian magyarként, hogy ismét legyen markánsan megkülönböztethető vonzó és hódító magyar divat, nem a jogging és farmer helyett, hanem amellelt.”⁸⁰

A csoportot Mészáros Éva irányította azzal a céllal, hogy 1996-ig, a mil레centenárium évéig minden évben egy-egy új bemutatóval jelenjenek meg a hazai és a külföldi közönség előtt.⁸¹ 15 állandó tagja a korszak ismert divat- és textiltervezője volt, akik laza kötelékben, önálló kézműves kollekciójukkal csatlakoztak a kiállításokhoz, divatbemutatókhoz. Mindenütt nagy sikert arattak – amely annak tudható be, hogy a tervezőknek sikerült a nemzetközi divat, az egyéni stílus és a népi hagyományok megfelelő keverékét megtalálniuk⁸² –, azonban nagyobb tételben vásárolható terméket előállítani vagy divatot teremteni nem tudtak.⁸³ Alkotásaikban nagyon változatos módokon nyúltak a hagyományos elemekhez, különböző felfogással és technológiákkal, de mindegyikről elmondható, hogy a jellegzetes elemeket nem direkt módon átemelve akarták elérni a hatást, hanem áttételesen és jelzésszerűen. Mindegyik darab igényesen tervezett, sok munkaórát igénylő kivitelezéssel készült, a legtöbb esetben a hagyományos kézműves technológiákat ötvözve a modern eljárásokkal. Nagyon kedvelt a

⁷⁷ F. Dózsa 1997: 106.

⁷⁸ Modern Etnikum kiállításkatalógus, 1992

⁷⁹ Modern Etnikum kiállításkatalógus, 1993

⁸⁰ Modern Etnikum kiállításkatalógus, 1992

⁸¹ A sikerre való tekintettel a csoport folytatta munkáját 1996 után is. Lásd: Modern Etnika párizsi kiállításának katalógusa, 2000

⁸² Modern Etnikum kiállításkatalógus, 1993

⁸³ F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 244.

különböző motívumok gépi kötött termékre való adaptálása vagy nyomott textilmintaként való megjelenítése, a bőr vagy velúr applikációk használata, különböző aszúrok és csipkék alkalmazása, játszanak a népi anyagokkal és szabásvonalakkal – akár modern díszítésekkel kiegészítve, gyakran építenek az új modellekbe bele eredeti hímzésrészleteket, illesztenek össze különböző háziszőtt textileket. Jellemzően nem a sokat látott kalocsai vagy matyó hímzett motívumok adják a ruhák karakterét, ezzel szándékosan elkerülve a műnépiesség veszélyét. [20. sz. melléklet]

A Modern Etnika mellett elindult még egy kezdeményezés, aminek bár nagy sikere volt, végül külső támogatás hiányában nem lett folytatása. 1995-ben a Doktoranduszok Országos Szövetsége divatpályázatot hirdetett *Ars Vestis Hungariae* névvel. A pályázati kiírás eképpen szólt: „A pályázat célja a történeti magyar ruhákra jellemző motívumok, szabásvonalak, formák felhasználásával megalkotni a 20. és 21. század fordulójának jellegzetesen magyar divatját, és ezáltal elérni azt, hogy a széles közönség számára a hagyomány nem pusztán némán elfogadott és merev kényelmetlenség legyen, hanem élő, hordható és egyben régtől vállalt és újonnan megkedvelt szokássá, azaz divattá váljon.”⁸⁴ A pályázat ideje alatt F. Dózsa Katalin, aki a zsűri elnöke volt, biztosított a pályázók számára szakmai tanácsadást. A kiállításra 65 pályamű érkezett, a kiválasztott ruhákból pedig divatbemutatót tartottak a Várnegyedben, amely közel 1000 fős nézőközönséget vonzott.⁸⁵

⁸⁴ Csipes 2006: 323.

⁸⁵ F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 246. és Csipes 2006: 323.

II. Örökségdivat ma

A rendszerváltás előtti korlátozott vállalkozási lehetőségek a megváltozott politikai és gazdasági helyzettel robbanásszerűen kibővültek. Az azóta eltelt mintegy 30 év alatt évről évre egyre több örökségdivattal foglalkozó cég jelent és jelenik meg a divatipar piacán. Vannak, akik csupán egy-egy kollekció erejéig nyúlnak vissza a hagyományos elemekhez, felfrissítve ezzel divat kínálatukat és követve a manapság újra felfutóban lévő folktrendet,⁸⁶ de szép számmal akadnak olyan márkák is, akik magukat tudatosan a magyar viseleti örökség feldolgozójaként és életben tartójaként definiálják. Dolgozatom második felében szeretném megvizsgálni, hogy egy-egy ilyen tudatos márka hogyan nyúl hozzá a magyar örökséghez, miként jelennek meg a késztermékeken az örökségi elemek, pontosan milyen lépésekből áll a kivitelezés – különös tekintettel arra, hogy tevékenységük mennyiben tud vagy akar hozzájárulni az eredeti technológiák, a szellemi örökség megőrzéséhez és fenntartásához. Szétnézve a 2020-as évek divatpiacán, megvizsgáltam 15 márkát, amelyek közül – az OTDK dolgozat terjedelmi korlátait figyelembe véve – kiválasztottam azt a hármat, amit az inspirációs forrás, a technológiai megoldások és a működési modell alapján a kérdésfelvetés szempontjából a legszemléletesebb és legizgalmasabb kezdeményezéseknek vélek: a Hampel Katalin, a By me és az Örökkék/Everblue vállalkozásokról van szó.

II.1. Stílus és tradíció: Hampel Katalin⁸⁷

A piacon lévő márkák közül Hampel Katalin azonos nevű cége az egyik legrégebb óta működő. Már a rendszerváltás előtt ruházati termékek árusításával foglalkozott, bár ez akkor még a különböző vásárokon felvásárolt eredeti népi ruhadarabok hordhatóvá tételét jelentette: tisztítását, átalakítását vagy beledolgozását új ruhákba. A rendszerváltással új irányt vett a cég, és a reformkori viseleti hagyományok újjáélesztése és megmentése került a középpontba. „Addig nem is nagyon volt rá igény meg bátorság sem, hogy valaki viselje ezeket” – emlékezett

⁸⁶ A Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Hivatal Divat- és Stílustervező képzésének tananyaga megállapítja, hogy a nemzetközi divatvilág visszatérő eleme a népviseletekből való inspirálódás, és kifejezetten azt tanácsolja, hogy ha egy divattervezőnek „célja, hogy újszerű, külföldön eddig alig ismert motívum kincset tartalmazó, mégis ütőképes öltözeteket hozzon létre, akkor ennek eléréséhez az egyik lehetséges út a magyar népművészet, a magyar népviselet hagyományainak megismerése.” Bányász: *A tervezés szakmai alapjai: a magyar népviselet*. Tananyag az 54 211 07 0000 00 00 Divat- és stílustervező OKJ-s képzéshez. Kiadja a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet, Budapest. 1.

⁸⁷ A cég tevékenységének bemutatásához a hivatalos honlapjukon (<https://hampelkati.com>) közzétett adatokat és a Hampel Katalinnal készített interjúban elhangzott információkat használtam fel.

vissza Hampel Katalin. Az új arculat egy intenzív kutatással is együttjárt, megvizsgálták a korabeli ruhák szabását, szerkezetét, díszítését. Beszerezték a fellelhető szakirodalmakat, korabeli motívumgyűjteményeket, kikérték a reformkorban járatos szakemberek véleményét. Emellett azonban megmaradt a népi textíliák újrafelhasználása is, csak jelentősen háttérbe szorult: az idők alatt felhalmozott hatalmas népi textilgyűjtemény egy-egy darabját külön kérésre vagy kevésbé leterheltebb időszakokban még most is beledolgozzák kabátokba, ruhákba, amelyekből néhány darab látható is az üzletükben, de a honlapon ezt a tevékenységüket nem hirdetik.⁸⁸ Hitvallásuk, hogy amit csinálnak, az egyfajta értékmegőrzés, hogy a magyar örökség még generációkon keresztül öröklődhessen, mert „múlt nélkül nincs jövő, nincs nemzet hagyomány nélkül.”⁸⁹ Ezért nem is divattervezőként tekint magára, hanem viselettervezőnek, mert munkáit nem az örökké változó divat és az aktuális trend befolyásolja, hanem a klasszikus értékek őrzője. Szlogenjük is ezt fejezi ki: „Régi viseleti hagyományok felelevenítése ma hordható divatos formában.”⁹⁰

Főként egyedi darabokat készítenek megrendelésre, ezért nem gondolkodnak kollekcióban – persze egy-egy divatbemutatóhoz vagy divat-showhoz⁹¹ összeválogatnak szín, minta, fazon szerint 10–12 darabos csoportokat. A megrendelések között készítenek konfekciós készterméket is azok számára, akik betérnek az üzletbe (főleg a külföldi vendégek), illetve bérelni is lehet különböző alkalmi ruhákat. Fontos irányelvük azonban, hogy nem készítenek jelmezeket. Mindegyik darabjuk alkalmi vagy hétköznapi hordásra szánt, esetleg mindkettőre, hiszen egy zsinóros kabát egy alkalmi ruhával ünnepi viselet, de egy farmerral mindjárt hordható a hétköznapiokon is – állítja Hampel. Másik alapelvük, hogy csak nagyon magas minőségű termékeket árulnak. Ez mind az alapanyagra, mind a befektetett szaktudásra és munkaórára vonatkozik. Egy ruha megvarrása átlagosan 40–50 munkaórát igényel, tehát egy varrónő legalább egy hétig varrja. Ennek megfelelően a termékek árai is magasak, 150.000–400.000 Ft között mozognak. Arra a kérdésemre, hogy tettek-e arra kísérletet, hogy létrehozzanak két külön árkategóriát, vagyis, hogy a magas minőségű termékek mellett

⁸⁸ „De ha van rá idő, mert ugye az a szerelem, az a gyönyörűség, amikor előszedjük ezeket. Több száz régi fehér kézzel szőtt blúzunk van, és akkor azt ki kell főzni egy nagy lábosban főzőszerrel, hogy egyforma színű legyen, akkor még mindig össze kell válogatni, hogy egyforma vastagságú anyag legyen, szóval macerás nagyon, de nagyon nagy öröm, amikor valami szépség megszületik.” Hampel Katalin, saját interjú, 2021. 12. 14.

⁸⁹ Hampel Katalin, saját interjú, 2021. 12. 14.

⁹⁰ Hampel Katalin, saját interjú, 2021. 12. 14.

⁹¹ Ezek a divatbemutatók komplex előadások, ruhákkal, versekkel, énekkel, zenével, látványelemekkel pl.: gyertyákkal). Mindig van meghívott előadóművész is. Mindegyik bemutatót eredeti népviselet felvonultatásával kezdik, utána jönnek a zsinóros ruhák. Hampel Katalin, saját interjú, 2021. 12. 14.

megjelenjen a kínálatukban egy olcsóbb, konfekcionáltabb, olcsóbb alapanyagú, gépesítettebb kivitelű is, azt a választ kaptam, hogy igen, egyszer régen bennük is felmerült egy ilyen igény és kísérletképpen elkezdtek egy ruhagyárral együttműködve szériázott termékeket gyártatni, de annyira nem voltak megelégedve a minőséggel, hogy inkább felhagytak ezzel. Így is elég vegyes a vásárlóközönség, a társadalom mindegyik rétegéből adódnak vevők, mert ezeknél a ruháknál elsősorban nem az anyagi helyzet, hanem a világról, a nemzetről és az értékekről való gondolkodás számít.

A ruhák kivitelezésében több szakember is részt vesz. Magának a modellnek a kialakítása egy egész közösségnek a szellemi terméke. A saját kis Váci utcai lakásukban működtetett varrodájukban öt varrónő dolgozik, akik már mind 25-30 éve készítik ezeket a ruhákat. Ez idő alatt már olyan tapasztalatot szereztek a tervezés és kivitelezés terén, hogy egyenrangú felekként, közösen döntenek, teljesen demokratikus módon. Leginkább arra figyelnek, hogy a forma, az alapanyag és a díszítés harmóniában legyen. A díszítés pontos motívumát azonban mindenki maga készíti el, a reformkori gyakorlatnak megfelelően zsinórozással. Először megrajzolják a motívumokat egy selyempapírra, utána ezt a selyempapírt rávarrják a ruha kiszabott alkatrészeire, majd körbezsinórozzák varrógéppel. Amikor készen van, akkor a selyempapírt kitépik alóla. Bár varrógéppel készül, kézműves munka, ami nagy precizitást igényel, mert ahhoz, hogy a minta szimmetrikus legyen, nem csúszhat el egy millimétert se. A zsinórozáshoz használt alapanyagokat Tóth János paszományos és gombkötő mestertől veszik, aki műhelyében 100-200 éves gépekkel készíti a zsinórokat. Rajta kívül kapcsolatban állnak még kalappal, szüccsel – hiszen régen is egy viselet összeállításához több mesterember dolgozott együtt.

A védjegyes termékek előállításánál mindig kényes kérdés, hogy mennyire szólhat bele a vevő. Meddig lehet elmenni a változtatások, módosítások terén, hol van az a határ, amikor azt mondja a tervező, hogy ehhez már nem adja a nevét. Az örökségdivat terén ez a kérdés még hatványozottabban jön elő, hiszen nemcsak a tervező egyéni stílusjegye, hanem az örökség autentikussága, hitelessége is a kérdés. Hampel Katalin erről a kérdésről elég határozott álláspontot vallott, miszerint ő egy szolgáltatást végez, ahol ő a vevőnek alárendelt szerepben van. Tehet javaslatot, vagy elmondhatja a véleményét, de a végső döntés a vevőé, mert ha már több százezer forintot kifizet egy ruhára, akkor az a lényeg, hogy viselőjének tetszen. Azt is hozzátette, hogy azért ez egy nagyon kényes kérdés, és ment már ki úgy ruhadarab az üzletből, hogy az neki nem tetszett, de azért nagyon „csúnyát” sose készítettek. Említett egy példát arra is, amikor kénytelenek voltak kicsit feladni a hitelességből, mert bár sok éven át ragaszkodtak

ahhoz a szabályhoz, hogy a kabát elején a paszománynak mindig páratlannak kell lennie, de egyszer jött egy megrendelő, akinek az úgy sehogy sem állt jól, ezért vérző szívvel, de párosan varrták fel. Példaként lehet említeni még az élénk színek használatát is, amit kifejezetten a vevők kedvéért alkalmaznak.

A Hampel Katalin márkával jelzett ruhák nemzetközi szinten elismertek, rengeteg külföldi megrendelőjük van, a világon mindenfelé hívják őket divatbemutatóra. Hazánkban is számos díjat és elismerést nyert már. [21. sz. melléklet]

II.2. Divattervezőnek lenni megköveteli az elhivatottságot: By me⁹²

A By me márkát 22 évvel ezelőtt alapította Hrivnák Tünde. A ruhakészítés és a népművészet szeretetét családi örökségként kapta, és úgy gondolja, hogy az ő hivatása ennek továbbadása a következő generáció számára. Munkássága kezdetén az aktuális trendnek megfelelő ruhákat készített, amikbe egy-egy népi díszítőmotívumot, készen vett csipkét vagy szabászati megoldást csempészett bele. Elmondása alapján akkor még kevésbé voltak nyitottak ilyenekre az emberek, mint manapság. Először az országban élő diplomaták karolták fel munkásságát, amely napjainkra egy kiforrott stílussá vált.⁹³ Kollekcioit egy-egy téma alapján építi fel, ami többnyire egy-egy közösség népművészeti mintakincsein alapszik. Hitvallása, hogy ezeknek az értékeknek a feldolgozásából nem szabad kihagyni a mögöttük álló autentikus közösséget, a tudás őrzőit sem, ezért velük együttműködve hozza létre a termékeit. Helyi alapítványokkal, egyesületekkel működik együtt,⁹⁴ hogy autentikus és professzionális kézimunkák kerüljenek a ruhákra. Díszítőtechnikák közül többnyire hímzéseket és csipkéket alkalmaz, elvétve rojtkötést.

A ruhák megalkotása itt is közös szellemi tevékenység. A fazon megtervezése, színvilága, a díszítés elhelyezkedése a tervezőnő ötlete, de a minták pontos megkomponálása és kivitelezése teljesen a népművészekre van bízva. „Én berajzolom a kiszabott alkatrészekre, hogy mettől meddig tartson a minta. Akkor elmegyek az egyesülethez, ahol ott van a hímzőasszony is, és átbeszéljük, hogy én ezt így szeretném, de abba nem szólok bele, hogy

⁹² A cég tevékenységének bemutatásához a hivatalos honlapjukon (<http://byme.hu>) közzétett adatokat és a Hrivnák Tündével készített interjúban elhangzott információkat használok fel.

⁹³ „Egy ideig csak azt mondtam, hogy ruhatervező vagyok. De most már azt gondolom, hogy megalkottam egy stílust. Ma már egy módszer szerint tervezem a ruhákat, amit az évek alatt kidolgoztam, ezért ha azt mondják rám, hogy divattervező, már nem hadakozok.” Hrivnák Tünde, saját interjú, 2022. 06. 23.

⁹⁴ Sok esetben az együttműködést a polgármester is támogatja, segíti.

milyen motívum legyen, azt mindig rájuk bízom.”⁹⁵ A By me ruhák egyik alapelve, hogy mindig az adott ruhához egyedileg készüljön el a rá kerülő minta, ne már meglévő kész terítőmintákat ültessenek át, mert a terítő terítőnek készül, a ruha pedig ruhának. Ezért nemcsak a díszítések kivitelezése, hanem a mintarajzok megtervezése is már a népművészek szellemi terméke. A minták színezése viszont egy sarkalatos kérdés, amit közösen szoktak egyeztetni, mert néha egészen eltérő álláspontokat képviselnek. Volt már olyan, hogy a népművész meggyőzte, hogy az a bizonyos motívum miért nem lehet más színű, de volt olyan is, hogy a kísérleti tesztelés után beleegyezett a színváltoztatásba a művészeti vezető. A lényeg ezekben a konfliktusos helyzetekben – emelte ki Hrivnák –, hogy mivel tiszteletben tartják egymás gondolatait, ezért mindig sikerül mindkét fél számára elfogadható megoldást találni. Miután elkészülnek az alkatrészek díszítményei, azokat visszaküldik a tervezőhöz, ahol összeállítják belőle a kész ruhát: egy külsős varroda és egy-két saját varrónő a tervező felügyelete alatt.

Ezeknek a ruháknak az az értéke, hogy kézzel készülnek. „Ennél a ruhánál, amikor fölveszed, bizseregsz a jó érzéstől. Ha te géppel hímeztetted meg, ezt sose fogod érezni.”⁹⁶ Hrivnák Tünde úgy gondolja, hogy a kézi hímzés a magyar kultúra része, ennek fennmaradása rajtunk múlik. Ezért a népművészeti egyesületekkel közös missziója, hogy ne hagyja ezt kihalni, akkor se, ha szerintük sokkal egyszerűbb lenne a dolga, ha géppel hímeztetne – bár hozzátette, hogy a kézi és a gépi technológia értéke köszönőviszonyban sincs egymással, mert a hímzőasszonyok ezt szeretetből csinálják. Azt is fontosnak tartja, hogy korrekt módon megfizesse a kézművesek munkáját, ezzel is megadva a méltó megbecsülést. A kézimunka értéke, a tökéletes kidolgozás és a magas minőségű természetes alapanyag természetesen megmutatkozik a ruhák árában is. Bár vannak kész mintadarabok, ezeket csak nagyon indokolt esetben adják el, általában minden rendelést méretre gyártanak, körülbelül 6–8 hét alatt. A csipkével készült termékek gyártási ideje még ennél is hosszabb, előfordulhat ott a fél év is, amit a vevők – túlnyomórészt olyan nők, akik már kialakult egzisztenciával rendelkeznek és szeretnek a munkahelyükön elegánsan, nőies vonalvezetéssel öltözködni az aktuális trendnek megfelelően úgy, hogy közben öltözködközésükön megjelenjen az identitásuk és a kultúrájuk – türelmesen és nagy lelkesedéssel kivárák.

A divattervezőnek az a tapasztalata, hogy igenis van kereslet ezekre a kézműves termékekre. Minden napra jut legalább egy megrendelés, ami azt jelenti, hogy nagyon sok

⁹⁵ Hrivnák Tünde, saját interjú, 2022. 06. 23.

⁹⁶ Hrivnák Tünde, saját interjú, 2022. 06. 23.

munkát tud biztosítani a hímzőknek és csipkekészítőknek, akikkel aktív, napi kapcsolatban áll. Úgy gondolja, hogy ha központilag létre tudna jönni egy logisztikai rendszer a kézművesség felkarolására, akkor még nagyobb lehetne a kereslet – és a kínálat is. Hiszen megfelelő háttérrel sokkal több termék kerülhetne kivitelezésre. Bár így is egyre erősödik a magyar értékek iránti érdeklődés, egyre többen próbálkoznak ilyen irányú vállalkozásba vágni, és már a fiatal generáció is feltűnik a színen, amit mindenképpen nagyon üdvözlendőnek tart.

A By me márka számos divatbemutatón tárja széles közönség elé mind belföldön mind külföldön a magyar népi hagyományokat felhasználó kollekcióit. [22. sz. melléklet]

II.3. „Örökkék ég a felhők mögött”: Örökkék/Everblue⁹⁷

Széki Gabriella és Farkas-Széki Judit cége immáron hat éve foglalkozik eredeti kékfestő technológiával készített ruházati termékek gyártásával. Céljuk, hogy hétköznapi használatra szánt darabokat készítsenek, mosógépben mosható farmernadrágokat, pólókat, pulóvereket – ezáltal beleillesszék a kékfestést a 21. századba.

A márka alapításának ötlete nem a népművészet szeretetéből fakadt, hanem a kékfestő letisztult színvilága és mintakincse fogta meg a formatervező mérnököt és a kommunikációs szakembert. „Ausztriában láttam, hogy az ő motívumaikat a fiatal iparművészek milyen klasszul dolgozzák föl, hogy még én is fölvenném. Akkor utánanéztünk, hogy itthon csinál-e valaki ilyet – nem csinált. És mire hazaértünk, már megvolt a márkanév is”⁹⁸ – mesélte el a kezdeteket Széki Gabriella. Ezután indult a kutatás és a kísérletezés. Felvették a kapcsolatot a bácsalmási kékfestőműhellyel, ahol tesztelték a rugalmas kötött-hurkolt anyagok festését. Azóta berendeztek egy saját kis kékfestő műhelyet is, így termékeik egy része ott készül. Ennek ellenére nem tartják magukat kékfestő mestereknek, nem próbálnak meg termékeikkel népi kézműves versenyeken indulni, hanem erre a tevékenységre sokkal inkább úgy tekintenek, mint egy művészi önkifejezésre, kötöttségek és korlátok nélkül, amit hagyományos eljárással és kézi mintázással készítenek. Hagyományos textileket, viseleteket nem készítenek, ha valaki ilyet szeretne tőlük rendelni, akkor átirányítják őket egy hagyományos műhelyhez. Ugyanakkor kiemelten fontosnak tartják, hogy egy évszázados hagyományon alapuló technológiai eljárást

⁹⁷ A cég tevékenységének bemutatásához a hivatalos honlapjukon (<https://orokkek.hu>) közzétett adatokat és a Széki Gabriellával készített interjúban elhangzott információkat használom fel.

⁹⁸ Széki Gabriella, saját interjú, 2021. 12. 23.

alkalmaznak, amin semmit sem változtatnak: ugyanazt a fedőmasszát, ugyanazt a meszes vasgálicos indiai indigós csávát használják, amit a régiek – és ami bejegyzésre került 2018-ban az UNESCO-nál.⁹⁹ A mintázáshoz pedig a saját tervezésű minták mellett vagy azokba beleépítve felhasználják az őseiktől örökségbe kapott kézi szerszámokat és antik nyomódúcokat vagy azok rekonstrukcióit is. A honlapon külön hangsúlyozzák, hogy számukra mennyire fontos, hogy „a hazai hagyományokat őrző, és itthon értéket teremtő mesterek, manufaktúrák és vállalkozások sokaig életben maradjanak.”¹⁰⁰ Ennek érdekében jelenleg is együttműködnek két kékfestő műhellyel, a bácsalmásival és a nagynyárádival.

Az Örökkék termékeket még alapanyagként festik meg – ez alól egyedül a farmer a kivétel, mert annak az alapját készen vásárolják –, de a mintázás a szabásminta figyelembevételével történik. Festés után jönnek az utómunkálatok, a savazás, mosás, majd kiszabják az alkatrészeket, amiket a varrónők összevarrnak. Minden hétfőn nagyjából 10 terméket szabnak ki, ami el is kel. Az évek során nagyjából kialakult már, hogy mik a legkeresettebb motívumok, de mindig próbálnak újítani is: „ahogy megyünk bele az időbe, annál kevésbé akarom az ilyen nagyon kékfestős, nagyon hagyományos nyomódúcokat vagy mintákat használni. Sokkal jobban szeretem, hogyha olyat csinálok, amit nem tud más csinálni. Szerintem egyébként ez egy baromi fontos dolog, hogy legyenek ilyenek.”¹⁰¹ A hagyományos technikával készülő termékek mellett kezdettől fogva megjelent a kínálatukban egy úgynevezett reform termékcsalád, amik szitanyomással készülnek. Ezeket a termékeket egy külsős cég nyomja, és sokkal kevesebb idő alatt elkészül. Ezzel szeretnének egy olcsóbb alternatívát adni.

Nagyon vegyes a vevőkörük, de szinte kizárólag nők. Van, aki azért veszi, mert kékfestő, de van olyan is, akinek teljesen mindegy a technika, csak tetszik a termék. Az egészen fiataaltól a nyugdíjas korosztályig mindenki megtalálja a neki kedves darabokat az online piactéren, a bemutatótermükben vagy a különböző fesztiválokon, vásárokon. Ezeken felül egészen gyakran tartanak workshopokat is, ahol a résztvevők maguknak mintázhatják meg a ruhadarabjaikat. Ezeknek az alkalmaknak nem a szakma átadása a lényege, hanem hogy mindenki kiélhesse a benne élő művészt. Az értékesítésen kívül néha egyéb lehetőségek is

⁹⁹ <https://ich.unesco.org/en/RL/blaudruck-modrotisk-kkfests-modrotla-resist-block-printing-and-indigo-dyeing-in-europe-01365> [megtekintve: 2022. 12. 21.]

¹⁰⁰ <https://orokkek.hu/rolunk/> [megtekintve: 2023. 01. 01.]

¹⁰¹ Széki Gabriella, saját interjú, 2021. 12. 23.

megtalálják a céget, mint például kiállítások vagy diplomáciai feladatok. „Azt gondolom, hogy az elismertségünk az már megvan. Szerintem mi sokkal több emberrel ismertettük meg ezt a technikát, mint a hagyományos kétfestő műhelyek.”¹⁰² [23. sz. melléklet]

¹⁰² Széki Gabriella, saját interjú, 2021. 12. 23.

Összegzés

A reformkortól a 20. század végéig számos kezdeményezéssel találkozhattunk, amely az örökség aktualizált feldolgozására irányult. Ennek hagyományát folytatja több olyan divatmárka, ami jelenleg is elérhető a piacon. Megvizsgálva a különböző irányokat, kiemeltem három olyan céget, akiknél a technológiai megoldások terén olyan jellegzetes megoldásokat találtam, amelyek mögé a többi tervező tevékenysége is besorolható:

1, Eredeti népi textíliák feldolgozása, beépítése új ruhadarabokba

A bemutatott márkák közül Hampel Katalin használja ezt a módszert. Saját gyűjteményének darabjairól kivágják a díszítéseket, amik egy új ruha díszítései lesznek. Ezáltal az eredeti díszítés újra visszakerül a használatba, bár az eredeti kontextusától, a ruha szerkezetétől megfosztva. A módszer az eredeti ruha megsemmisülésével jár, ami kétségeket vethet fel, valamint véges készlettel rendelkezik. Nem segíti a tudás életben tartását.

2, Mesteremberek késztermékeinek felhasználása

Hampel Katalin a zsinórozott díszítésekhez Tóth János paszományos és gombkötő műhelyéből vásárol autentikus módon, korhű gépekkel készített méterben kapható zsinórt, ezzel hozzájárulva a kihalóban lévő szakma fennmaradásához. A mester csak az alapanyagot biztosítja, a felhasználás módjába már nincs beleszólása.

2, Együttműködés népi iparművészekkel, műhelyekkel

A bemutatott márkák közül az Örökkék/Everblue működik együtt képfestő népi iparművészekkel. A márka által megálmodott ruhák alapanyagainak mintázásában és festésében segédkeznek. A műhely csak a kivitelezésben vesz részt, illetve szükség esetén tanácsadásban, de a ruhák tervezésében nem. Megrendelésre teljesítenek.

3, Együttműködés népművészeti egyesületekkel

A By me márka építette ki azt a modellt, miszerint az adott mintakincs feldolgozásához az adott közösséggel együttműködve készíti el a ruhákat. Az alapítványok, egyesületek vezetőivel egyeztetet először, akik felosztják a munkát a tagok (népi iparművészek, bér munkások) között. Mindegyik díszítésről közösen egyeztetnek a szín és méret tekintetében. Ezt követően a díszítések összeállításába, szerkezetébe, motívumaiba a tervező már egyáltalán nem szól bele, hanem teljesen szabad kezét ad a szakembernek. Ezzel nemcsak munkát és megélhetést biztosít a kézműveseknek, hanem teret ad az alkotói tevékenységre is – így a szellemi tudás élő marad.

4, Az eredeti technológia elsajátítása

Két esetben is találkoztam azzal, hogy a tervezők megtanulták az eredeti technológiát, amivel díszítik az öltözékeket. Hampel Katalin varrónői saját maguk készítik el a megvett zsinórból a díszítést. Ezeknek a mintáknak a kivitelezése érdekében rengeteget kutattak a témában. Az Örökkék/Everblue is az anyagai egy részét saját maga mintázza és festi egy általuk berendezett műhelyben. Szintén rengeteget kutattak az autentikus mintafelvétel és festés érdekében. Emellett terveznek saját motívumokat, nyomódúcokat is.

5, Modern technológiák bevonása

Az Örökkék/Everblue márka a termékek költségcsökkentése érdekében használ modern szitanyomásos technológiát is, ami kivitelezésében nem autentikus, csak hatásában. Ezeket egy külsős cég készíti.

A kiválasztott három márka nemcsak az általuk használt technológia szempontjából jó példa, hanem az örökségről való gondolkodás miatt is. Hampel Katalin külön kiemelte az interjúban, hogy ő a magyar nemzeti viselet hagyományát kívánja folytatni, ami alatt a történelmi múltból inspirálódott reformkori viseleteket érti. Bár foglalkozik népi textíliákkal is, azokat élesen elkülöníti a *nemzeti* fogalmától. Hrivnák Tünde azt állítja, hogy ruháin a magyar hagyományok és a magyar nemzeti érték jelenik meg. Amikor arról beszél, hogy a vásárlóközönségnek is kifejezetten fontos az, hogy az öltözetein megjelenjen az identitásuk – „adott esetben egy zsinórozás vagy egy kézi hímzés vagy egy halasi csipke vagy egy hőveji csipke, tehát valami olyan eredeti dolog, ami a magyar kultúra része.”¹⁰³ –, akkor a történelmi múlt és a népi kultúra örökségének díszítőtechnikáit együttesen nevezi nemzeti karaktert adó elemeknek. Széki Gabriella törekvése élesen elkülönül ettől. Számára a kékfestés értéke nem nemzeti jellegéből fakad,¹⁰⁴ hanem egy évszázados ősi technológia örökségét látja benne: „nagyon sokan azt hiszik, hogy ez egy hungarikum – ezen mindig teljesen ki vagyok akadva. El kell fogadni, hogy ezt nem mi találtuk ki. A svábok hozták Magyarországra.”¹⁰⁵ Ennek megfelelően nagyobb hangsúlyt is fektettek kutatásaikban az indigó feldolgozásának eredeti keleti tradícióira, mint a magyarországi hagyományokra.

Dolgozatom zárásaként elmondható, hogy nem egy olyan divatcég működik ma Magyarországon, akinek fontos a technológiai hitelesség és az ehhez kapcsolódó tudás

¹⁰³ Hrivnák Tünde, saját interjú, 2022. 06. 23.

¹⁰⁴ <http://www.hungarikum.hu/hu/content/magyarországi-kékfestés-hagyománya> [megtekintve: 2023. 01. 03.]

¹⁰⁵ Széki Gabriella, saját interjú, 2021. 12. 23.

megőrzése és fenntartása. Technológia tekintetében öt különböző irányt tudtam megkülönböztetni. Ezek között lehet olyan modellel is találkozni, ami akár megfelelne az UNESCO Szellemi kulturális örökség jó gyakorlatok listájának kritériumainak is,¹⁰⁶ de ennek kifejtése meghaladja ezen dolgozat terjedelmi korlátjait. Jókai Mór egy versének gondolataival zárom kutatásomat:

„Tüneményes idők járnak!
Férfi szive úgy dagad.
Kétszerte szebb minden asszony:
Magyar, ne szégyeld magad!”
(Jókai Mór: Magyar divat)

¹⁰⁶ <https://ich.unesco.org/en/select-for-the-register-00300> [megtekintve: 2023. 01. 03.]

Bibliográfia

Szakirodalom

BELLÁK GÁBOR (2006): Népművészet és háziipar. In: *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Szerk. Öriné Nagy Cecília. Gödöllő, 64–70.

CSIPES ANTAL (2006): *Divattükör*. Osiris Kiadó, Budapest.

F. DÓZSA KATALIN (1989): A Muskátli című kézimunka újság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. In: *Ethnographia, a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, 100. évfolyam*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 329–341.

F. DÓZSA KATALIN (1996): A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar. In: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Tanulmányok. Szerk. Hofer Tamás. Budapest, 155–165.

F. DÓZSA KATALIN (1997): Budapest – Divatváros. A magyar divattervezés rövid története. In: *Tanulmányok Budapest múltjából, XXVI*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 89–108.

F. DÓZSA KATALIN (1998): A kékfestő az „úri divatban”. In: *„Isten áldja a tisztas ipart” Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Sopron, 173–181.

F. DÓZSA KATALIN (2001): Az udvari díszruha története. In: *Tanulmányok Budapest múltjából, XXIX*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 95–104.

F. DÓZSA KATALIN – SIMONOVICS ILDIKÓ – SZATMÁRI JUDIT – SZÜCS PÉTER (2012): *A Magyar Divat 1116 éve – A magyar viselet a honfoglalástól a 21. század elejéig*. Absolut Media Zrt, Budapest.

FEJŐS ZOLTÁN (1991): Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Szerk. Hofer Tamás. Budapest, 143–158.

FERENCZINÉ SEDLMAYR KRISZTINA (2006): Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években. In: *Folia Historica, XXIV. /Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve 2005–2006/*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 133–177.

FLÓRIÁN MÁRTA (2001): *Magyar parasztviseletek*. Planétás Kiadó, Budapest.

FÜLEMILE ÁGNES (1998): Királyok nemzeti viseletben. In: *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve 19. Társadalomnéprajzi tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 91–106.

KISS ÉVA (1991): Nemzeti, népi törekvések a magyar iparművészetben a századfordulón. In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Szerk. Hofer Tamás. Budapest, 181–188.

KOVÁCS FERENC-RÉDEI JUDIT-TOMPOS LILLA-TÖRÖK RÓBERT (2010): *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátói Múzeum, Budapest.

KOVÁCS TIBOR (FŐSZERK., 1996): *A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője* 3. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

KRESZ MÁRIA (1953): Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. In: *Ethnographia, a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata*, LXIII/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 10–43.

LUKÁCS ANIKÓ (2017): Nemzeti divat Pesten a 19. században. In: *Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából* 6. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

ŐRINÉ NAGY CECÍLIA (2006): A népművészet a gödöllői művésztelepen. In: *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Szerk. Őriné Nagy Cecília. Gödöllő, 71–78.

SZÜCS JENŐ (1984): A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szücs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 13–188.

Források

Sajtó

A Divat, 1866

Der Spiegel, 1829–1844

Divatcsarnok, 1853–1862

Családi Kör, 1864
Ethnographia, 1934
Ez a divat, 1957–1993
Ez a divat Évkönyv, 1977–1990
Életképek, 1844–1848
Honderü, 1843–1848
Honművész, 1833–1841
Hölgyfutár, 1849–1864
Magyar Divatipar, 1920
Magyar Iparművészet, 1897, 1912, 1937
Muskátli, 1931–1944
Nefelejts, 1859–1875
Női Divat, 1933
Nővilág, 1857–1862
Pesti Divatlap, 1844–1848
Rajzolatok a társasélet és divatvilágból, 1835–1839
Regélő Pesti Divatlap, 1842–1844
Új idők, 1906

FashionTime divatmagazin, 2011

http://www.fashiontime.hu/divatbemutatok/20110509_gomboljuk_ujra_hiszen_divat_a_magyar/ [megtekintve: 2022. 11. 14.]

Magyar Világhíradó, 1939

<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3489> [megtekintve: 2022. 12. 20.]

Kiállításkatalógusok

Modern Etnikum, 1991

https://adt.arcanum.com/hu/view/MuveszetiKatalogusok_1991_ModernEtnikum_045_036/?query=Modern%20Etnikum&pg=0&layout=s [megtekintve: 2022. 12. 22.]

Modern Etnikum, 1992

https://adt.arcanum.com/hu/view/MuveszetiKatalogusok_1992_ModernEtnikumII_052_009/?query=Modern%20Etnikum&pg=0&layout=s [megtekintve: 2022. 12. 22.]

Modern Etnikum, 1993

https://adt.arcanum.com/hu/view/MuveszetiKatalogusok_1993_ModernEtnikum_045_034/?query=Modern%20Etnikum&pg=0&layout=s [megtekintve: 2022. 12. 22.]

Modern Etnika, 1994

https://adt.arcanum.com/hu/view/MuveszetiKatalogusok_1994_Modern_etnikaIV_045_017/?query=Modern%20Etnika&pg=0&layout=s [megtekintve: 2022. 12. 22.]

Modern Etnika párizsi kiállításának katalógusa, 2000

https://adt.arcanum.com/hu/view/MuveszetiKatalogusok_2000_ModernEtnikamuveszcsopo_061_006/?query=Modern%20Etnika&pg=0&layout=s [megtekintve: 2022. 12. 22.]

Interjúk a divatmárkák vezetőivel és a márkák honlapjai

Hampel Katalin, 2021. december 14.

<https://hampelkati.com> [megtekintve: 2022. 12. 25.]

Hrivnák Tünde, 2022. június 23.

<http://byme.hu> [megtekintve: 2022. 12. 28.]

Széki Gabriella, 2021. december 23.

<https://orokkek.hu> [megtekintve: 2022. 12. 28.]

Egyéb

<https://ich.unesco.org/en/RL/blaudruck-modrotisk-kkfests-modrotla-resist-block-printing-and-indigo-dyeing-in-europe-01365> [megtekintve: 2022. 12. 21.]

BÁNYÁSZ JUDIT: *A tervezés szakmai alapjai: a magyar népviselet.* Tananyag az 54 211 07 0000 00 00 Divat- és stílustervező OKJ-s képzéshez. Kiadja a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet, Budapest

https://www.nive.hu/Downloads/Szakkepzesi_dokumentumok/Bemeneti_kompetenciak_meresi_ertekelesi_eszkozrendszerenek_kialakitasa/4_0991_029_101015.pdf [megtekintve: 2022. 12. 25.]

<http://www.hungarikum.hu/hu/content/magyarorszag-i-kékfestés-hagyománya> [megtekintve: 2023. 01. 03.]

<https://ich.unesco.org/en/select-for-the-register-00300> [megtekintve: 2023. 01. 03.]